

Շամիրամի Առասպելը

Գրեց Մանուկ Աբեղյան

Արարատ: Ամսագիր կրօնական, պատմական, բանասիրական եւ բարոյական գիտելեաց

Էջմիածին 1901

Solar Anamnesis Edition

Attribution-ShareAlike 4.0 International

Աղբիւրը: — Ծամիրամի և Արայ գեղեցկի մասին պատմելիս (Ա. ժե.) Խորենացին աղբիւր չէ յիշում, ոչ Մար Աբաս և ոչ առասպել կամ երգ:¹ Բայց, ինչպէս արդէն տեսելենք (Ը. գլ.), ուրիշ անդից գիտենք, որ «ի Հայկայ մինչև ցԱրայն Գեղեցիկ, գոր սպանեալ կաթոտն Ծամիրամ» (Ա. ե.), ուստի և Արայի պատմութիւնն առնուած է Մար Աբասից: Ժէ. գլխի մէջ ևս, ուր պատմուած է Ծամիրամի կոտորելն իւր որդիներին, նորա կրելը Ջրաղաշտի հետ և փախուստը Հայաստան և նորա սպանուելն իւր որդի Նինուասից, աղբիւր չէ յիշուած: Բայց յաջորդ ժԸ. գլխի մէջ յայտնում է, որ այդ պատմութիւնն առած է Մար Աբասից: Այդ գլխի վերնագիրն է. «Յաղագս թէ որպէս հաւաստի նախ լեալ պատերազմ նորա ի Հնդկիս և գկնի մահուան (մահ) նորա ի Հայս»,² այսինքն թէ ինչպէս Ծամիրամի պատերազմը Հնդկաստանում հաւաստաւ առաջ է եղել և յետոյ (եղել է) նորա մահը Հայաստանում: Ապա գրում է մեր պատմագիրը. «Ունիմ ի մտի և զԿեփաղիոնին, վասն ոչ տալ զմեզ բազմաց ծաղրել. զի ասէ ի բազմաց (Տպ. ի բանից) այլոց՝ նախ յաղագս ծննդեանն Ծամիրամայ, եւ ապա զպատերազմն Ծամիրամայ ընդ Ջրաղաշտի, եւ զյաղթելն ասէ Ծամիրամայ, և ապա ուրեմն զպատերազմն Հնդկաց: Այլ հաւաստի մեզ թուեցաւ որ ի Մարիբաս Կատինայն է քննութիւն քաղղէական մատենից քան զայսոսիկ [այսինքն Կեփաղիոնի պտամածը Ծամիրամի մասին]. քանզի ոճով իմն ասէ [Մար Աբաս] և զպատճառս պատերազմին [Ջրաղաշտի հետ, որի հետեանքն եղել է Ծամիրամի մահը Հայաստանում] յայտնէ. իսկ առ այսօքիւք և առասպելք աշխարհիս մերոյ զբազմահմուտ ասորին արդարացուցանեն. աստ ուրեմն զմահն ասել Ծամիրամայ» և այլն:

¹Տես «ի բանն՝ որ զնմանէ» խօսքի և «բանք» բառի բացատրութիւնը Բ. Գլ.

²N 1671 Ա. ձեռագիր. միւս Ա. ձեռագիրները «որպես» բառը չունին. իսկ NN 1665, 616 «մահուան» ձեւի փոխանակ ունին «մահ», որ ավելի ուղիղ է քերականօրէն: Ծարուակութիւնն ևս առնում ենք N 1671 ձեռագրից, որին համեմատ են միւս Ա. ձեռագիրները չնչին տարբերութիւններով: Տպագիրն աղաւաղուած է, չունենալով Ծամիրամի պատերազմը Ջրաղաշտի հետ և սորան յաղթելը:

Խորենացին Կեփաղիոնի մասին և նորա գրածը Ծամիրամի համար առնում է, հաստա կարելի է ասել, Եւսեբիոսի քրոնիկոնից, թէպէտ և վերջինիս անունը չէ տալիս:³ Այստեղ իրօք որ առանց «ոճի» և առանց «պատճառները» յայտնելու բերած է Ծամիրամի ծննունդն, նորա պատերազմը Ջրաղաշտ մոզի հետ և յաղթելը, ապա Ծամիրամի պատերազմը Հնդկաստանում և փախչելը. նորա սպանելն իւր որդիներին և իւր սպանուելն Նինուասից: Մար Աբասի մէջ այս ամենը, թէպէտ և Կեփաղիոնից տարբեր, բայց ոճով և պատճառաբանուած է պատմուած եղել (Ա. ժէ.), ուստի և Խորենացին, Հնդկաց հետ պատերազմը հաւաստի համարելով առաջ եղած է զնում, և մնացածն առնում է Մար Աբասից:

Այսպէս Խորենացին Ծամիրամի պատմութիւնն առնում է Մար Աբասից: Բայց նա Մար Աբասի պատմածը Ծամիրամի մահուան մասին հաստատելու համար յիշում է թէ Ծամիրամի մասին առասպելներ եղել են հայոց մէջ: Դժբախտաբար նա չատ բան չէ բերում այդ առասպելներից, այլ բաւականանում է Ծամիրամի մահուան կամ վերջի մասին միայն յիշելով, որովհետեւ ինդիքն այն է, որ հաստատէ թէ Ծամիրամը Ջրաղաշտի հետ պատերազմի մէջ Հայաստան է փախած և այստեղ սպանուած, ինչպէս զնում է Մար Աբաս, հակառակ Կեփաղիոնի, որ նորան Հնդկաց պատերազմի մէջ փախած է զնում և այդ պատերազմից յետոյ սպանուած: Այնուհետեւ ժՁ. գլխի պատմութիւնը Խորենացին այնպիսի դարձուածներով է պատմում, որոնցից պարզ երևում է դարձեալ,

³«Կեփաղիոնի վրպագրի՝ վասն ասորեստանէաց թագաւորութեանն:» «Ապա ի նոյն յարեալ՝ ասէ [Կեփաղիոն] և զծնունդն Ծամիրամայ. եւ զգարաւըշտ մոց (ի) արքայի Բակտրացւոց զպատերազմն և զպարտութեանն ի Ծամիրամայ. և զանս բազաւորութեանն Նինայն անս ծը. և զվախնան նորա: Յետ որոյ թագաւորեալ Ծամիրամայ ած պարիսպ Բաբելոնի զայն ձեւ օրինակի, որպէս և բազմաց իսկ ասացեալ է, կտեսիայ և գեներն և էրոդոտայ, և այլոց՝ որ յետ նոցա: Ապա և զգորաթոդովն շինեշ Ծամիրամայ ի վերայ հնդկաց աշխարհին վրպագրի, և զպարտութիւն նորա և զփախուստ. և թէ զիարդ ինքնին զիւր որդեան կոտորեաց, և ինքն ի Նինրայ որդւոյն իւրոյ սպանաւ:» Եւսեբի Կեսարացւոյ ժամանակակաւք, Վենեթիկ 1818 եր. 90 հտն.

որ իւր ժամանակ աւանդութիւն եղել է հայոց մէջ թէ Վանայ հնութիւններն ու «ամբարտակ գետոյն» վերագրուած են եղել Շամիրամին: Այս գլուխը Խորենացին, ինչպէս գիտենք, իւր լեզուով և իւր կողմից է պատմում, բայց ոճերի և դարձուածների համար օգտուում է դարձեալ Եւսեբիոսի Քրոնիկոնից: Մենք այդ մասին կանգ առնել չենք ուզում, զի խնդիրն այն չէ թէ Խորենացին ինչպիսի ոճաբանութիւն ունի. արդեօք նա իւր սեպհական բառերով ու դարձուածներով է նկարագրում որեւէ բան, թէ այս կամ այն տեղից օգտուելով է անում իւր սեպհական նկարագիրը: Նկատենք միայն, որ այդ կողմից ոճի աղքատութիւնը յատուկ է Խորենացուն: Նա յաճախ միշտ նոյն ձևով ուրիշներից օգտուելով է նկարագրում, ինչպէս Յովհաննէս կաթողիկոսը, երբ նա նոյն իսկ իւր ժամանակի անձերն ու ղէպքերը նկարագրելիս օգտուում է Խորենացու դարձուածներից: Բայց ոչ ոք կարող չէ ասել թէ որովհետեւ Յովհաննէս կաթողիկոսն, օրինակ, Աշոտ թագաւորին և նորա «յարդարած կարգերը» Խորենացուց օգտուելով է նկարագրում, ուստի և նա սուտ է գրում և պատմութիւնը սարքում է: Դա ոճի առանձին յատկութիւն և աղքատութիւն է միայն: Այսպէս և Խորենացին Վանայ նկարագրի մէջ ինչքան էլ Եւսեբիոսից կամ ուրիշներից օգտուած լինի, նորա նկարագրի հիմքը մնում է իբրեւ իրողութիւն. դա Վանի և նորա հնութիւնների նկարագիրն է, և թէ այդ հնութիւնների չինողը Խորենացու ժամանակ համարուել է Շամիրամ: Բայց մենք դառնանք մեր խնդրին:

Իշտար, Շամիրամ, Աստղիկ (Անահիտ): — Երբ մի անգամ ըստ Խորենացու վկայութեան Շամիրամի մասին առաջալել եղել է Հայոց մէջ, ըստ ինքեան անհաւանական չէ, որ մի ժողովրդական գրոյց եղած լինի Շամիրամի և մի հայի, Արայի, յարաբերութեան համար: Թէպէտեւ Խորենացու աղբիւրը գրաւոր է, Մար Աբաա. բայց վերջինիս աղբիւրը կարող է ժողովրդական եղած լինել, ուստի և Շամիրամի և Արայի գրոյցը ժողովրդական ծագում ունենալ: Տեսնենք այդ գրոյցի բովանդակութիւնը, համեմատելով ուրիշ աղբերի մէջ եղած նոյն գրոյցի հետ: Բայց նախ Շամիրամի բնաւորութիւնը:

Շամիրամն ըստ հնոց դուստր է Ասորեստանցոյ Միւլիտտա դիւցուհու կամ ասորական Դերկետոյի: Նա նոյն բնաւորութիւնն ունի ինչ որ իւր մայրը, սեմական ազգերի սիրոյ դիւցուհին, Դերկետոյ կամ Աստարտէ (Atargatis), բաբելացոյց և ասորեստանցոյ Իշտարը:

Ասորեստանցոյ մէջ այդ սիրոյ դիւցուհին մի հզօր հրամանատար, մարտիկ աստուածուհի է, պատերազմի դիւցուհին նետ-աղեղով զինուած, այրական ու պատերազմական բնաւորութեամբ, ճակատամարտի և որսի թագուհին: Բայց Իշտարը միանգամայն և փարթամ պտղաբերութեան, հեշտութեան և զգայական սիրոյ դիւցուհին է: Նա կապուած է Արուսեակ մոլորակի հետ և նորա սիմբոլն է գիշերավարը (Արուսեակն արեւը մտնելուց յետոյ): Փիւնիկէում և Ասորիքում այս սիրոյ դիւցուհու նուիրական թռչունն էր աղանին: Նորա պաշտամունքը Բաբելացոյց մէջ ցոփ և անառակ էր. նոյնպէս բուռն զգայական և անբարոյական էր ասորական Աստարտէի, ըստ Կտեսիասի, Դերկետոյի պաշտամունքը: Նոյն բնաւորութիւնն ունի և փիւնիկական Աշտարտը որ պաշտուում էր կանաչ բլուրների և սրբազան անտառների մէջ:⁴ Շատ տեղեր հին ժամանակ եղել են Շամիրամի անունով բլուրներ: Այսպէս Ստրաբոնը գրում է Կապադովկիայի Դիանա քաղաքի համար. «Քաղաքն շինեալ է ի վերայ միոյ ի սարահարթ բարձրաւանդակաց անտի, որ կոչին Շամիրամայ: «(Ստր. ԺԲ. 2. 7): Պ. Գարագաշեանը բերելով այս հատուածն աւելացնում է. «Տիանայ, որպէս և գաւառն Տիանիտիս՝ կըլիշեցունեն զԱնահիտ... և էր արդարեւ, ըստ նմին Ստրաբոնի, ոչ կարի հեռի ի Տիանայ, անուանի մեհեանն Անահտայ Պերասիայ:» «Բայց քաղաք նուիրեալ բուն Անահտայ էր Զեղա, յորմէ ասէ Ստրաբոն թէ էր ի վերայ բարձրաւանդակի որ կըկոչուէր Շամիրամայ:» «Զեղա, ասէ Ստրաբոն, ունի մեհեան անուանի նուիրեալ Անահտայ, այն է դիցն զոր պաշտեն և Հայք:»⁵

Սեմական ազգերի սիրոյ աստուածուհու պաշտամունքը

⁴Lehrbuch der Religionsgeschichte, herausg. von P. D. Chantepie de la Saussaye, Leipzig. 1897, 1. եր. 190 հտ. 197 հտ. 225 հտ.

⁵Գարագաշեան, Քնն. պատմ. Հայոց Բ. եր. 167 հտ.

Կիպրոսից կղզիների վրայով անցած էր և Կիւթերա և Սիկիւլիա, ուր փիւնիկեան Աշտարտի անբարոյական պաշտամունքը խառնուած և միացած էր յունական Ափրոդիտէի պաշտամունքի հետ: Այս դիցուհին պաշտուում էր և Հայոց մէջ: Մեր Աստղիկը, որ համապատասխան են դնում Ափրոդիտէին, համարում է ասորիներէց փոխառութիւն: Նորա անունն իսկ՝ Աստղիկ, ըստ Հոֆմանի, թարգմանութիւն է ասորերէն Կաուկաբտա (kaukabta) բառի, որ նշանակում է աստղիկ, Արուսեակ (Venus) մոլորակը,⁶ մեր այժմեան ժողովրդական լոյս-աստղը: Սակայն ինչքան էլ Աստղիկը, որի պաշտամունքի մասին շատ տեղեկութիւն չունինք, սեմականների սիրոյ դիցուհին լինի՝ մտած հայոց մէջ, հաւաստի յայտնի է, որ հնումը մեր Անահտի պաշտամունքը նոյն է եղել, ինչ որ սեմական սիրոյ դիցուհունը: Անահտը, թէպէտ և իրանական ծագում ունի, կրել է սեմական ազդեցութիւն: Ստրաբոնը գրում է թէ պարսից բոլոր աստուածները պաշտում են հայերը, մանաւանդ Անահտին, որին զանազան տեղերում և եկեղիքում մեհեաններ են կանգնած, և թէ նորան այդ և կին գերիներ են նուիրում. և այնուհետև աւելացնում է. Մինչև ցայս վայր չիք տեղի զարմանալոյ. բայց դիցապաշտութիւն հայոց երթայ անգր ևս, զի սովորութիւն է առ նոսա արանց աւագաց ձօնել դիցն զգաստերս իւրեանց կուսանս. այլ այսչէ ինչ արգել յետ տալոյ զանձինս ի պոռնկութիւն ի մեհեանսն Անահտայ գտանել արս որ ոչ խղճիցեն առնուլ զնոսա ի կնութիւն:⁷ Անահտի այս պաշտամունքը կատարելապէս նոյն է, ինչ որ սեմական սիրոյ աստուածուհունը: Հայոց մէջ այս անառակ պաշտամունքը գտնելը շատ բնական է, երբ ինկատի ունենանք, որ Հայերը հարաւից և արևմուտքից ոչ միայն սահմանակից են եղել սեմական ազգերին, այլ և Հայաստանի հարաւային և արևմտեան կողմերի բնակիչները սկղբնապէս եղել են ասորիք և յետոյ են հայացած: Այսպէս Անահտի մեհեաններ եղել են եկեղիքում և Տարօնում, ուր, ըստ Ստրաբոնի, բնակիչներն

⁶Gelzer Zur arm. Götterlehre, եր. 123. 132.

⁷Գարապաշեան, Քնն. պատմ. Հայոց Ա. եր. 267 հտ. Gelzer, Zur arm. Götterl. եր. 113.

առաջ եղել են ասորիներ: Տարօնի Աշտիշատում Անահտի հետ եղել է և Աստղիկի պաշտամունքը: Անահտի մի ուրիշ մեհեան եղել է Վանից հարաւ Անձեւացեաց մէջ: Նոյն տեղերում Պաղատոյ լեռան գլխին նաև Աստղիկի պաշտամունքը:⁸ Վանայ մօտ Արտամետում ևս Աստղիկի պաշտամունքը յայտնի է Թոմա Արծրունուց (եր. 53 հտ.): Այնուհետև Վան քաղաքը, առաջին անգամ Խորենացու մէջ, կոչւում է քաղաք Ծամիրամայ. նոյնը յիշում է և Թոմա Արծրունին (եր. 63. 240. 252). բացի այդ սա յիշում է ձուաշ գաւառում Ծամիրամ բերդ (եր. 258 հտ. 281), ամբոցն Ծամիրամ (եր. 270): Ծամիրամ գիւղ այժմ Նէմրութ սարի ստորոտում յիշում է Սարգիսեանը իւր տեղագրութեանց մէջ (եր. 272):

Ծամիրամի անունով այս տեղերի կոչումները հայոց մէջ Խորենացու ազդեցութեամբ մտած համարելու համար ոչ մի հիմք չունինք: Նոյն իսկ պ. Խալաթեանն, ինչքան էլ Ծամիրամի մասին առասպելները Խորենացու սարքածն է համարում, ստիպուած է ասելու, որ Խորենացին Ծամիրամի գրոյցների համար ընդհանրապէս. «իբրև ելակէտ ունի (Исходить) Հայաստանի տեղադրական անունները, որոնք կապուած են Ասորեստանի աշխարհակալ թագուհու անուան հետ Ուրիշ խօսքով, Խորենացու ժամանակ եղել են Ծամիրամի անունով տեղեր և Խորենացին այդ անուններից օգտուելով սարքել է Ծամիրամի մասին գրոյցներ: Իսկ այդ տեղագրական անունները յիշուած են, գրում է պ. Խալաթեանը, «ըստ երևութին, միայն Ը.-Թ. դարից, այսինքն նոյն ժամանակից, երբ այդ միջոցին զօրացած Արծրունի իշխանների մէջ ձգտումն է առաջ գալիս Ս. Գրքի մի ակնարկութեան հիման վրայ՝ իրենց ցեղը հանել Ասորեստանի թագաւորներից:» Որքան հասկանում ենք պ. Խալաթեանին, նա ուղղում է ասել, որ այդ տեղերի անունները Ծամիրամի անունը կապել են շատ ուշ ժամանակում Արծրունի իշխանները: Սակայն պ. Խալաթեանը այդ ասում է լուի խօսքով:

⁸Մ. Խորենացու մատենագրութիւնք. եր. 294, 301. «Տուեալ յայնմ տեղուոչն դեղս արտականս առ ի կատարել զպղծութիւնս արտից... առեալ ի չաստուածոցն ծրարս թարախածորս ի պատիր արտիցն, որպես զծրարսն Կիպրիանոսի առ ի պատիր Յուստինեայ կուսին» (եր. 294):

Բայց, ինչքան էլ Արծրունիք իրենց հանէին Ասորեստանի թագաւորներէց, ոչ մի հիմունք չունինք թէ նոքա իրենց նախնի համարած Սենեքերիմին, Սանասարին կամ Ագրամելիքին թողած՝ Ծամիրամի անունով պիտի կոչէին իրենց Վանառուպը: Եթէ Ծամիրամի անունով տեղեր և բլուրներ եղել են հընումը շատ շատ կողմերում և նոյն իսկ Կապադովկիայում և Պոնապոսում, և եթէ սեմականների այդ սիրոյ դիցուհին ի թիւս այլոց պաշտուել է և հայոց մէջ, կարող են ի հնուց անտի եղած լինել Ծամիրամի անունով կոչուած տեղերը Հայաստանի յատկապէս այն կողմերում, որոնց բնակիչները ասորիներ են եղել և սեմականներին սահմանակից: Միւս կողմից եթէ ըստ Խորենացու Արծրունիք և Աղձնեաց բզեչխները իսկ ըստ Թոմա Արծրունու և Սասնոյ բնակիչները, իրենց սերած են համարում Ասորեստանցիներից, կարծում ենք, այդ ևս մի պատմական յիշողութիւն է միայն, քանի որ այդ կողմերի հայ բնակիչները ծագել են իրօք ասորիներից: Տեղական ժողովրդի մէջ եղել է այդ պատմական յիշողութիւնը, որ յետոյ կարող էր հեշտութեամբ կապուել Ս. Գրքի մէջ յիշուած Սենեքերիմի որդոց հետ: Սենեքերիմ և իւր որդիքը կարող են յետոյ Ս. Գրքից մտած լինել, բայց ոչ Ասորեստանցիների ծագման գրոյցը: Այդ գրոյցը հին պէտք է համարել, ինչպէս հին են նաև Ծամիրամն ու իւր գրոյցները և ոչ սարքովի բան: Տեսնենք այդ գրոյցները:

Իշտարի ու Իզդուբարի եւ Ծամիրամի ու Արայի առասպել լները: — Ասորեստանցոց Իշտարը, որ չամուսնացած աստուածուհի է, իւր տարփածութիւն համար հոմանիստ է որոնում. բայց նա հեշտաւեր կողմի հետ ունի և մի սոսկալի մահաբեր կողմ, որով նա իւր սիրականին մահացնում է և ապա վշտից հետեւում է նորան մինչև Սանդարամատի բանդը՝ իւր տարփածութիւն յարութիւն տալու համար: Իշտարի առասպելից յայտնի է Իզդուբարի նշանաւոր վէպը:

Հրաշալի գեղեցիկ դիւցազն է Իզդուբար, որին սիրում է Իշտարը: Դիցուհին ինքն իրեն առաջարկում է գեղեցիկ Իզդուբարին, մեծ պարգևներ և իշխանութիւն խոստանալով նորան, որ իւր կամքը կատարէ. բայց Իզդուբարը մերժում է նորա բոլոր առաջարկութիւնները: Այդ ժամանակ Իշտարը զայրանում է և

սպանում Իզդուբարին: — Այսպէս սպանում է նա իւր մի ուրիշ տարփածութիւն ևս Տամուզին (tammuz), որի մահը ողբում է նա յետոյ և Սանդարամետ է իջնում նորան յարութիւն տալու համար:⁹

Ասորեստանցոցու Բաբելացոց մէջ այս առասպելի պաշտամունքն ևս կար իւր արարողութիւններով: Նոյնը կար և ասորոց մէջ Աթարի (Athar) և Ատտեսի (Attes) համար իսկ Փիւնիկեցոց մէջ Աշտարտի պաշտամունքի հետ միացած էր նորա սիրական Ագոնիսի պաշտամունքը. Տիւրոսում նոյն իսկ Ագոնիսի յարութեան տօն էին կատարում:

Արդ ի՞նչ է մեր Ծամիրամի և Արայի գրոյցը: Ինչպէս «այրախիտն այն և կաթնոն Ծամիրամ» նոյն է, ինչ որ իւր մայրը սեմականների սիրոյ աստուածուհին, մարտիկ և տարփազին դիցուհին Իշտար — Աստարտէ — Ատարդատիս կամ Դերկետոյ, նոյնպէս և մեր Ծամիրամի և Արայի գրոյցը նոյն է, ինչ որ Իշտարի և Իզդուբարի այս վէպը: Համեմատութիւնը շատ պարզ է: Մեր Արան նոյնպէս գեղեցիկ է, ինչպէս Իզդուբար, Ագոնիս և ուրիշները: Ինչպէս Իշտարն Իզդուբարին, նոյնպէս և Ծամիրամն Արային իշխանութեան խոստումներ է անում իւր կամքը կատարելու համար: Բայց Արան հաւանութիւն չէ տալիս, ինչպէս և Իզդուբարը: Իշտարը զայրանում և մահացնում է Իզդուբարին. այսպէս և Ծամիրամ տիկինն «ի սաստիկ ցասման լեալ» գալիս կուռում է Արայի դէմ. և Արան մեռնում է այդ սիրոյ պատճառով: Այնուհետև մեծ մայր Իշտարը սաստիկ ցաւում է և Սանդարամետ է իջնում իւր տարփածութիւն յարութիւն տալու համար: Նոյն յարութեան միջոցով կայ և մեր առասպելի մէջ, միայն մեր հեթանոս հայերի հաւատալիքով պատմուած, և այս շատ բնական է: Խորենացու և Անանունի մէջ այդ յարութիւնը քրիստոնէական հայեացքով փոփոխութեան է ենթարկուած, որ նոյնպէս շատ բնական է:

Առկէզք եւ Արայի յարութիւնը: — Յայտնի է, որ մեր հեթանոս հայերն ունեցել են, ըստ Եզնիկի «ի շանէ ելեալ» Արալեզք

⁹Lehrbuch der Religionsgeschichte, herausg. von P. D. Chantepie de la Saussaye, Leipzig, 1897. 1. եր. 192, 216.

կամ Առլեզք կոչուած ոգիներ, «աներևոյթ զօրութիւնք.» որ պատերազմի մէջ ընկած վերաւոր քաջերին կամ դիւցազներին լիզում և ողջացնում են: Այդ հաւատալիքը ինչպէս երևում է, շատ հին պիտի լինի, քանի որ Պլատոնի հասարակապետութեան մէջ բերուած էր հայի յարութիւն առնելը, թէպէտ և առանց Արալեզներէ, մեր այդ հաւատքի հետ նոյն ընդհանուր գծերն ունի: Այստեղ ևս էրը քաջասիրա է և սպանւում է պատերազմի մէջ: Տասն օրից յետոյ, մինչ ուրիշների դիակները նեխած էին, էրինը անխախտ և ամբողջ են գանուած: Բերում են տում, և տասներկուերորդ օրը, երբ խարոյկի վրայ էր բարձրացած, կենդանանում է էրը: Էմինն առաջին անգամ այս առասպելը համեմատութեան բերելով Արա գեղեցկի առասպելի հետ, աւելացնում է թէ Պլատոնի առասպելի իմաստը, «քաջք անկեալք ի պատերազմի» յառնեն, ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ բուն հեթանոսական վարդապետութիւն նախնի Հայոց: Եւ նա աշխատում է էր հայը նոյնացնել Արա Հայկաղնի հետ:¹⁰ Այս հաւատն այնքան զօրեղ է եղել, որ նոյն իսկ քրիստոնէութեան ժամանակ Դ. դարում, ըստ Փաւստոս Բիւզանդի (Ե. դար. լգ. գլ.), չնայելով որ Մուշեղ Մամիկոնեանի գլուխը մարմնից կտրուած էր, բայց «ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահուն նորա... իսկ կէսք յառնելոյ ակն ունէին նմա:» Այս պատճառով գլուխը կայցնում են մարմնին և դնում մի աշտարակի տանիքում, կարծելով թէ «վասն գի այր քաջ էր, Առլեզք իջանեն և յարուցանեն զգա:»

Այսպէս պատերազմի դաշտում իբրև քաջ ընկնում է և Արան. «գտանեն զԱրայն մեռեալ ի մէջ քաջամարտկացն, եւ հրամայէ զընել զնա ի վերնատանն ապարանից: Իսկ ի գրգռել միւսանգամ զօրացն Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջն Ծամիրամայ՝ քինախնգիր լինել մահուան Արայի, ասէ. հրամայեցի աստուածոցն իմոց լեզու զվէրս նորա եւ վենդանացի:» Եւ Ծամիրամն իրօք սպառում է, որ Արան պիտի կենդանանայ. «Միանգամայն եւ ակն ունէր դիւթութեամբ վըհութեան իւրոյ վենդանացուցանել զԱրայ, ցնորեալ ի տուփական ցանկութենէն:» Քրիստոնեայ

մատենագիրը, որ այդպիսի աստուածների զօրութեան չէր հաւատում, Ծամիրամի ձգտումն՝ աստուածների ձեռով Արային կենդանացնելու բացատրում է «դիւթութեամբ վըհութեան:» Միւս կողմից նա չէր կարող երբէք հաւատալ, որ աստուածները կամ Ծամիրամ իւր կախարհութեամբ կենդանացրած լինին Արային. ուստի և պիտի գրէր թէ «Նեխեցաւ դի նորա, հրամայեաց ընկենուլ ի վիհ մեծ և ծածկել:» Այստեղ եթէ վերջացնէր, առասպելը թերի կրմնար, գի հայերը գրգռուած էին և նոքա հանդարտում են, երբ իմանում են, որ Արան յարութիւն է առել. «Եւ այսպէս համբաւեալ զմանէ ի վերայ երկրիս Հայոց. և հաւանեցուցեալ զամենեւեան դադարեցուցանէ զխաղմն:» Ուստի և Արայի յարութիւն առնելու պատմութիւնը պէտք էր պահել, միայն մի ձևով բացատրած: Եւ նա բացատրած է շատ պարզ կերպով. «Ջմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց զարդարեալ ունելով ի ծածուկ, համբաւէ զմանէ այսպէս. լիզեալ աստուածոցն զԱրա և կենդանացուցեալ լցին զփափաղ մեր և զհնչտութիւն. վասն որոյ առաւել յայսմ հետէ պաշտելիք են ի մէնջ և փառաւորեալք, իբրև հնչտացուցիչք և կամակատարք:» Դարձեալ քրիստոնեայ մատենագրի համար մի յարմար առիթ էր այդ առասպելի մէջ բացատրելու նաև Առլեզների պաշտամունքի խարէական ծագումը. «Կանդնէ և նոր իմն պատկեր յանուն դիւաց, և մեծապէս զոհիւք պատուէ. ցուցանելով ամենեցուն, իբր թէ այս զօրութիւն աստուածոցն կենդանացուցին զԱրա:» Այս գրուածքը մուծն է. «նոր իմն պատկեր» բառը կարելի է հասկանալ, թէ Ծամիրամը նոր աստուածութիւն չէ հաստատում, այլ եղած աստուածների համար «մի նոր պատկեր, արձան» է կանդնում: Բայց կարելի է և այնպէս հասկանալ թէ նա նոր աստուածութիւն, Առլեզների պաշտամունքն է հաստատում: Այն ժամանակ այդ հակասում է նոյն իսկ առասպելի էութեանը, քանի որ հայոց մէջ այդ հաւատքի գոյութիւն ունենալն արդէն ենթադրուած է, որ հայերը հաւատում են թէ Արան կարող է յարութիւն առնել և յարութիւն է առել: Հակասութիւնն իսկ ցոյց է տալիս, որ քրիստոնեայ մատենագրի կողմից է աւելացրած այդ: Այդ հատուածն Անանուսի մէջ (Սէբէոս, եր. 6.) դնում ենք այսպէս. «Եւ այնպէս հանէ համբաւ Արալեզաց տիկինն Ծամիրամ,»

¹⁰Վեպք Հնոյն Հայաստ. եր. 146 Հտն.

որ դարձեալ մուծն է:

Ինչպէս էլ լինի, այդ գծերը պարզ կերպով քրիստոնեայ հեղինակից են մտած հին առասպելի մէջ, որ քրիստոնէական ձևով և հայեացքով է պատմուած: «Եթէ այդ և համերական յաւելումները դէն դնենք, զրում է պ. Գեղեցիկն այս առասպելի համար, կըմնայ միայն ասորական սիրոյ աստուածուհու և իւր տարփածուի առասպելը: Շամիրամի գրոյցի մէջ պահուած է Աստղիկի առասպելը,» աւելացնում է նա:¹¹

Թէ Արան ժողովրդական գրոյցով յարութիւն է առել, այդ ահանում ենք և Թոմա Արծրունու մէջ: Այստեղ (եր. 215) գտնում ենք մի այսպիսի աղճատուած կտոր: «Եւ դաշիկ արարեալ յայնկոյս քան զՎանատայ, ի տեղուջն արձանաշար քարակարկառ գողաձև միջոցի երկուց բլրակաց, որ հայի յերիվարաց արկման դաշտն, ի վերայ Լեզուոյ գեաւղջն, որ գօրացն գեղեցիկ առասպելաբանեն սպիանած վերայն սպանելոյն ի մանկանցն Շամիրամայ:» Վերջին ընդգծած մասը աղաւաղուած է: Այսքանը միայն հասկացուած է աղճատուած ձևից թէ Շամիրամի մանուկներից ըսպանուածների վէրքերի սպիանալու մի առասպել է դա: Բայց բնագիրը վերականգնելը շատ հեշտ է: Աղճատումը միայն տառերի՝ յ, ց, ե, ի, ևլն մէջ է: Պատկանեանն արդէն սկզբի երեք բառի համար իբրև ծանօթութիւն զընում է. «թերևս՝ ուր զԱրայն գեղեցիկ: (տես. նոր. Բուզ. յէջն 20): Այնուհետև «սպիանած» բառը շատ պարզաբար կամ աշխարհաբառի ձևով «սպիացած,» կամ աւելի «սպիանալ» պէտք է կարդալ: Անհասկանալի «վերայն» բառը «վերացն» է, քանի որ վէրքերը պէտք է սպիանան: Այսպէս բնագիրը կըստանանք. «Ուր զԱրայն գեղեցիկ առասպելաբանեն՝ ըսպիանալ վերացն սպանելոյն ի մանկանցն Շամիրամայ:» Մենք սպանելոյն, բառն ևս եզակի «սպանելոյն» դարձրինք (Հմմտ. Խորենացի. Ա. Ժե. մեռանի Արայ ի պատերազմին ի մանկանցն Շամիրամայ). մի անգամ որ «գարայն» դարձած է «գաւրացն,» ետևից պետի բերէր և «սպանելոյն» յոգնակի թիւը: Թովմայի այս կտորից իմանում ենք, թէ առասպելաբանում են, որ Շամիրամի

մանուկներից սպանուած Արայ գեղեցիկի վէրքերը սպիանում են, ուստի և Արան կենդանանում է, Լեզուոյ գիւղում:

Նոյն գրոյցը գտնում ենք և այսօր: Ներսէս Սարգիսեանն իւր Տեղագրութեանց մէջ գրում է նոյն գիւղի մասին. «Ջորմէ ասի յոմանց տեղի լինել անկմանն Արայի ի Շամիրամայ, որոյ գոմն ի համանեացն զԱրայ կարծեցուցեալ՝ լուր եհան եթէ դին լիզեալ ողջացուցեալ են. և յայնմանէ, ասեն, մնաց անուն գեղջն Լէզք:»¹² Ինչքան էլ Սարգիսեանը ժողովրդից է առնում, ինչպէս պարզ երևում է «ասի յոմանց,» «ասեն» բառերից, բայց նա ժողովրդականը հաւատարմութեամբ արձանագրել չէ կարողանում ընդ դժած տողերի մէջ: Նա ենթարկւում է Խորենացուն:¹³ Աւելի հաւատարմութեամբ գրի է առնում նոյն գրոյցը Սրուանմտեանը Գրոց Բրոցի մէջ (եր. 52): Լէզքը իւր անունով և հին պատմութեամբ յայտնի է. ուր Շամիրամի աստուածները մեր Արայ գեղեցիկին մեռած մարմինը լզեր ու կենդանացուցեր են եղեր. և Արայլէզք անունով կուռք ու աստուած շինեցին պաշտեցին այն ժամանակ հայեր այս գեղի բարձր գաղաթիւն վրայ, ուր այժմ Ամենափրկչի մատուռն է:¹⁴

Այս պատմութեան էութիւնը, Լէզք գիւղի հետ կապուած այս առասպելը, թէ Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայի վէրքերն այդտեղ են սպիանում, Խորենացուց չէ ծագում ոչ Արծրունու և

12Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ. 1864. եր 264.

13Հմմտ. Խորենացի Ա. Ժե. «Ջմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց դարդարեալ... համբաւե զնմանեայսպես, շիզեալ աստուածոցն զԱրայ եւ կենդանացուցեալ:» Հմմտ. Անանուն (Սեբեոս եր. 5) «Ջարդարե գմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց այր պատշաճող, եւ համբաւ նանե զԱրայի շիզուշ աստուածոցն եւ յարուցանել:»

14Թէ ումնից ե առնում Սրուանմտեանն այս գրոյցը յայտնի չե. եբե արդի ժողովրդական գրոյցները չեն աղբիւրը այն ժամանակ կարող երնք ենթադրել թէ նա Թ. Ածրունուց ե առնում եւ թէ նորա մեռին եղեչե մի մեռացիր, որի մեջ Արայի վերքերի սպիանալու կտորն աղճատուած չե եղել: Դժուար ե ենթադրել, որ Սրուանմտեանը կը վերականգնե արդ աղճատուած կտորը: Սրուանմտեանի գիրքը տառն երեք տարի կաղ ե նրատարակուած քան Պատկանեանի՝ Թոմայի հրատարակութիւնը:

¹¹Zur armen. Götterlehre. եր. 132:

ոչ միւսներէ մէջ, գի ըստ Խորենացու նախ՝ Արան յարութիւն չէ առնում և ապա նա սպանւում է Արայի դաշտումն, Այրարատում, և այնտեղ էլ Շամիրամը հրամայում է աստուածներին լիզել նորա վէրքերը: Եւ երբ նա հաւատացնում է հայերին թէ Արան յարութիւն է առել, նոր գալիս է Վանայ կողմերը (Ա. Ժգ.):

Ասել թէ Արծրունին և Սրուանձաեանն իրենցից ստեղծում են այդ գրոյցը, ելակէտ ունենալով միայն Լէզք անունը, այդ հեշտ պրծնելու մի միջոց է միայն: Եւ այդ հեշտ ու պատրաստ, միջոցն է բանեցնում պ. Խալաթեանը խեղճ Թովմա Արծրունու վերաբերմամբ ևս: Սորա պատմածները «Շամիրամի և Արայի, ինչպէս և մի քանի հայ նախարարների և թագաւորների մասին, ինչպէս են Հայկ, Տիգրան Ա., Վահագն, Երուանդ, Արտաշէս Բ. և ուրիշները, բնաւ պէտք չէ համարել, ինչպէս կարող է երեւալ, Խորենացու բերած վիպական հատուածների վարիանտներ, և այս հիման վրայ այս վերջիններիս իսկութեան հոմար ապացոյցներ կազմել: Միանգամ ընդ միշտ պէտք է իմանալ, յարում է կարուկ կերպով պ. Խալաթեանը, որ Թոմասը իւր պատմութեան հին մասը գրելիս սովորաբար (այո՛, բայց միայն սովորաբար) կրկնում է Խորենացու ասածը, կամ թէ մշակում է նորա գրածը ոչ առանց ֆանտաստիկական յաւելումների, որոնց նպատակն է մեծացնել Արծրունիներին:» Եւ այդ ամենն այնքան ակնյայտնի է, աւելացնում է պ. Խալաթեանը, որ նոյն իսկ ժամանակի կորուստ է՝ այդ քննելը:¹⁵ — Եւ այսպէս վերջացաւ. «սովորաբար» Խորենացի և «ֆանտաստիկական յաւելումներ» և «ժամանակի կորուստ» այդ քննելը: Թ. Արծրունին էլ գրտաւ իւր դատավճիռն ու գնահատութիւնը: Խորենացու մեղքը միշտ այն է, որ նա շատ բան պատմում է, որ իրենից առաջ ուրիշները չեն պատմել: Իսկ Թովմա Արծրունու մեղքն էլ այն է, որ նա Խորենացուց յետոյ է ապրել և Խորենացուց օգտուել է, թէպէտ և կան բաներ, որ նորանից տարբեր է պատմում, ինչպէս այս Լեզուոյ գիւղի գրոյցը: Այդ գէպքում նա «ֆանտաստիկական յաւելումներ» է անում:

Բայց Թոմա Արծրունին, օրինակ, Տիգրանի և Արտաշէսի

պատմութիւնն անելիս իբրեւ աղբիւր դնում է յոգնակի թուով. «Որպէս ցուցանեն առաջինքն ի պատմագրաց (եր. 36), «Որպէ բացայայտեն զիրք պատմագրացըն (եր. 52): Այդ սուտ է գրում նա. միայն մի աղբիւր ունի, Խորենացի. մնացածը ֆանտաստիկական յաւելումներ են: Ուրիշ տեղ (եր. 44) նա գրում է. «Իսկ առ մեզ հասին գրոյցքս այս ըստ մնացորդաց պատմագրացն առաջնոց, ի Մամբրէէ վերծանողէ և ի նորուն եղբօրէ Մովսէս կոչեցելոյ, և միւսումն Թէոդորոս Քերթող...:» Այստեղ էլ նա սուտ է գրում: Կամ երբ Հայկի և Բէլի պատերազմի մասին գրելիս աւելացնում է. «Ջոր (գԲէլ) ոմանք ի պատմագրաց ասեն փախստեամբ դարձեալ դնաց յԱսորեստան» (եր. 24), — այստեղ էլ նա «ֆանտաստիկական յաւելում» է անում, որովհետեւ Խորենացին այսպիսի բան չէ յիշում: Կամ երբ Թոմա Արծրունու մէջ Հայկը Բէլին ասում է, «Շուն դու, և երամակ շանց՝ որ գկնի քո տողեալ սահին», այստեղ էլ «ֆանտաստիկական» յաւելում է անում, զի այդ չկայ Խորենացու մէջ... բայց չէ՛, այդ «ֆանտազիա» չէ՛, զի բարբախտաբար մնացել է Անանումը (Սերէոս, եր. 4), որի մէջ կայ «Շուն ես դու և յերամակէ շանց՝ դու և ժողովուրդ քո:» — Այդպէս հեշտ կերպով կարելի չէ պրծնել մի պատմագրի համար, որ աղբիւրներ է յիշում, և որ ինքն իւր համար ասում է թէ ձեռնարկելով գրել «Որ ինչ իսկզբանց անտի շինութեանց աշխարհիս Հայոց ի Հայկայ աղեղնաւորէ և ի նորուն զարմից և ցկաթոտ և վավաշոտ Շամիրամն տիկին Ասորեստանեայց եւ ի նմանէ յայլս եւ յայլոց եւս յաւետ ձեռակերտք եւ շինուածք յիւրաքանչիւրոցն յերկրիս մերում եղեն՝ մեր առ ամենայն անձամբ հասեալ եւ աջօք տեսալ...» (եր. 293): Թոմա Արծրունին Խորենացուց, անշուշտ, խիստ շատ է օգտուում. բայց նա ունի և ուրիշ գրաւոր աղբիւրներ: Խնդիրը, հարկաւ, այն չէ, որ Թոմա Արծրունին ևս կարող է այս կամ այն բանն իրենից յարմարեցրած լինել, բայց ամեն ինչ, որով նա տարբերում է Խորենացուց, նորա յարմարեցրածը համարել կարելի չէ: Այդպիսի յերկրումները կամաց կամաց և բազմաթիւ մարդոց ձեռով են պատրաստում: Եւ երբ մենք ոչ մի փաստ չունինք այս կամ այն պատմութեամբի համար թէ Արծրունու իրեն սարքածն է, չենք էլ կարող նորա «ֆանտաստիկական յաւելումը» համարել: Այսպէս

¹⁵ Халат. Арм. Эпосъ. Ер. 151.

և երբ նա պատմում է թէ առասպելաբանում են, որ Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայ գեղեցկի վէրքերն ըսպիացած են Լեզուոյ գիւղում, — մենք իրաւունք չունինք ասելու թէ նորա աղբիւրը Խորենացին և իւր «Փանտաղիան» են: Նորա աղբիւրն այդտեղ ժողովրդական գրոյցն է: Մենք այդ կրտսններք ներքեւում եւ: Այստեղ ասելորդ չի լինել մի երկու խօսքով կանգ առնենք պ. Խալաթեանի մի ուրիշ կարծիքի մասին եւ:

«Արայի գրոյցն արուեստական կերպով շինուած է մի ամբողջ շարք գրաւոր յիշատակարանների վրայ,» գրում է պ. Խալաթեանը (եր. 145): Եւ այդ «գրաւոր յիշատակարաններն» են, Դիողոր Սիկիլիացի, Աստուածաշունչ, Եզնիկ, Փաւստոս, Կղեմէս Աղէքսանդրացի: Թէ Խորենացին կամ իւր աղբիւրը՝ Մար Աբաս Շամիրամի պատմութեան համար կարող էր օգտուել այս կամ այն գրաւոր յիշատակարաններից և օգտուած էլ է, այդ մի կողմն ենք թողնում: Բայց շատ զարմանալի է, որ այդ գրոյցը «սարքողը» ըստ պ. Խալաթեանի, մի կտոր Դիողոր Սիկիլիացուց է առել, մի կտոր Աստուածաշնչից, մի կտոր Եզնիկից, մի կտոր Փաւստոսից, մի ուրիշ կտոր էլ Կղեմէս Աղէքսանդրացուց, մի բառ էլ «Արա» (= գեղեցիկ) պարսկերէնից է առել, մնացածն էլ «իւր հարուստ երեւակայութեամբ» լրացրել է, և կամ «բերլիական — քրիստոնէական հայեացքներով» առաջնորդուած՝ Յովսէփ գեղեցկի պատմութեան ձեռք «ողջախոհութեան զգացմունքից» Արային մերժել է տուել վաւաչ Շամիրամի սէրը¹⁶ (մի ողջախոհութիւն, որ հայերն անպատճառ բերլիական քրիստոնէականից պիտի սովորէին), — և ահա դուրս է եկել մեր Շամիրամի և Արայ գեղեցկի առասպելը պատահաբար ճիշտ նոյնը, ինչ որ Շամիրամ — Իշտարի և իւր գեղեցիկ ու ողջախոհ սիրական Իզդուրարի առասպելն է, մի առասպել, որ սեպագրութեանց մէջ կարդացուած է: Պ. Խալաթեանի ճանապարհը շատ երկար ու պատահականութեամբ լի է: Կարծում ենք կարճ ու բնական ճանապարհն այն է, որ ասենք թէ քանի որ սեմականների սիրոյ վաւաչ, բուն զգայական դիցուհու պաշտամունքը մտած էր մեր մէջ, ուստի և այդ առասպելն է, որ

նոյն դիցուհու առասպելն է, կարող էր դիցուհու պաշտամունքի հետ մտնել հայոց մէջ: Այս կասէր անշուշտ պ. Խալաթեանն, եթէ այդ առասպելն ամենից առաջ յիշուած լինէր ուրիշ ամեն մի մատենագրի, օրինակ՝ Փաւստոսի, Եզնիկի մէջ, բացի Խորենացուց: Եւ Խորենացին մեղաւոր է, հարկաւ, որ ինքն է ամենից առաջ յիշում այդ: Բայց մենք դառնանք Վանայ Լէզք կամ, ըստ Թոմայի, Լեզուոյ գիւղին:

Լէզքի եւ Արտամետի գրոյցները: — Արուանձտեանը վերեւում յիշուած գրքի մէջ ասում է թէ Լէզք գիւղի բարձր գագաթի վրայ, ուր այժմ Ամենափրկչի մատուռն է, «բեւեռագրով քարեր լեցուն են. և ձուլածոյ հին պղնձէ կենդանեաց փոքր արձաններ զընտելեցան մեր օրերը դեռ ևս քանի մի տարի առաջ:» Այս նկարագիրը ցոյց է տալիս, որ Լէզքը շատ հին ժամանակ արդէն, Արծրունուց և Խորենացուց շատ առաջ մի դեր է խաղացել: Դա հաւանօրէն եղել է կրօնական պաշտամունքի տեղ, որի հեաքերը մինչև այժմ մնում են. «Այս Լէզք գիւղի ձօտերը կայ մի թոնիրի ձեռք աղբիւրի փոսակ կամ ջրհոր, որ Սուրբ Թոնիր կրկոչեն, ուր յաճախ գնացողներ կան, շատերուն իբրև ուխտատեղի:» Հեթանոսական պաշտամունքի մնացորդը լինելը շատ պարզ է: Բայց ի՞նչ պաշտամունքի մնացորդ է այդ: Շամիրամի — Իշտարի — Աստղկի: Այս բացատրում է մեզ «Սուրբ Թոնիրի» հետ կապուած առասպելը, որ բերում է Սրուանձտեանը: «Մի միտյն մէկ ձուկ կերեի այդ ջուրին մէջ. և որին որ երեւի, անոր բախտն ու ուխտը կը կատարուի: Դա կնկան կերպարանք ունի եղեր. և արծաթէ օղն ալ իւր քիթն անցուցած՝ կրտսնուի տակաւին: Երէցիկն է եղեր դա. կին կարի գեղեցիկ. երբ նստած թոնրի շուրթն հաց կըթխէ, աղքատ մը կուգայ հաց կ'ուզէ, կուտայ: Կերակուր կուզէ, կուտայ: Գինի կ'ուզէ, կուտայ: Թշուառականը կըհամարձակի պագ մի ուզելու, երէցիկինը կըվարանի, բայց... պագն ալ կուտայ: Եւ յանկարծ նոյն վայրկենին երէցը ներս կըմտնէ. երէցիկինը ամօթէն ու ահէն ինքզինքն կըձգէ ի թոնիր կրակին մէջ... կրակն ջուր դառնալով, ինքն ալ ձուկ, Աստուծոյ հրամանով յաւիտենական յիշատակ

¹⁶ А Халат. Арм. Эпосъ. Ер. 143 հտն.

կըմնայ նոյն տեղ:»¹⁷

Այս գրոյցն ինքը պ. Խալաթեանը համարում է, նոյն իսկ իւր «Հայոց վէպի» մէջ, Շամիրամի առասպելի չըջանին պատկանող մի պատմութեամբ, որ «թերեւս ի հնուց անտի Հայաստան է մտած Ասորիքից և ժամանակի ընթացքում կորցրել է իւր արտաքին, հեթանոսական պարական, բայց ոչ ֆաբուլան: Այս գրոյցի հնագոյն ձևը բերած է Դիոդոր Սիկիլիացին. Դա Դերկեսոյ դիցուհու գրոյցն է, որ իւր դուստր Շամիրամի ծնունդուց յետոյ ձուլ է դառնում յանցաւոր սիրոյ համար:¹⁸ Պ. Խալաթեանն այս մասին խօսած է իւր մի ուրիշ աշխատութեան մէջ,¹⁹ որ ցաւ է ձեռի տակ չունինք: Մենք չենք յիշում թէ այս տեղ նա ինչպէս է հաստատում իւր այդ կարծիքը, բայց մենք այդ ճիշտ ենք համարում:

Շամիրամի մայրը Դերկեսոն (Atargatis) ջրի աստուածուհի է: Նորա սրբազան կենդանիքն են Փիւնիկիայում և Ասորիքում աղաւնին և ձուկը: Ասկադոնում, ուր նորա պատկերը ձկան մարմնով էր հանած, նորա տաճարը շինուած էր ձկնահալոստ մի լճի մօտ: Նորա տօնի օրերը ջուր էին բերում նոքա տաճարը և սրսկում: Այս ամենը յիշեցնում է մեր Վարդապաւին, որ Անահտի կամ Աստղիկ տօնն է համարում, ջուր սրսկելը և աղաւնի բաց թողնելը, մի սովորութիւն, որից երևում է, որ մեզնում ևս այդ աստուածուհուն նուիրական եղած են աղաւնին և ջուրը: Պ. Խալաթեանը կարծում է թէ Լէզքի այդ առասպելը կորցրել է իւր հեթանոսական պարագան: Բայց այդ ճիշտ չէ: Սուրբ Թոնրի, ջրի ու ձկան պաշտամունքն իսկապէս հեթանոսական է և ոչինչ չունի քրիստոնէութեան հետ:²⁰ Այս պաշտամունքը հարկաւ նոր չէ և

գալիս է շատ հին հեթանոսական ժամանակներից. նոր չէ և այդ Սուրբ Թոնրի հետ կապուած առասպելը, որ սիրոյ աստուածուհու այս պաշտամունքի հետ ի հնուցանտի մտած պիտի լինի Հայոց մէջ, իսկապէս ոչ թէ մտած, այլ հայացած ասորիները պահած են այդ կաղմբերում:

Ի՞նչ է եզրակացութիւնը: Այսօր Վանայ նոյն Լէզք գիւղի մօտ, ուր ըստ Արծրունու սպիանում են Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայի վէրքերը, գտնում ենք սեմականների սիրոյ դիցուհու և հեթանոսական պաշտամունքը. և որ գլխաւորն է, այդ պաշտամունքի տեղի հետ կապուած է, թէպէտ և առանց Շամիրամ անուն, մի գրոյց, որ քըննութիւնը ցոյց է տալիս թէ նոյն սիրոյ աստուածուհունն է: Այսօրուայ այդ գրոյցն ու պաշտամունքը չկան Խորենացու և Արծրունու մէջ և չեն էլ կարող սոցանից անցած լինել ժողովրդին: Դա հնութեան մնացորդ է: Եւ երբ այսօր Խորենացուց անկախ գտնում ենք սեմական սիրոյ աստուածուհու պաշտամունքն ու առասպելը Վանայ մօտ Լէզք գիւղում, միթէ դա ապացոյց չէ, որ այդ տեղը հնումը նուիրական է եղել Շամիրամին: Եւ միթէ այսօրուայ այդ պաշտամունքն ու գրոյցը, որ չինծու չեն, չեն վկայում, որ նոյն տեղում կամ Վանայ մօտիկ ուրիշ անդերում արդարեւ եղել են Շամիրամի վերաբերեալ ուրիշ գրոյցներ ևս: Եւ եղել են այդ գրոյցները ու կան ցայժմ, որոնցից մէկն է Արծրունու գրածը, այսինքն Արայ գեղեցկի սպանուելը Շամիրամի մանուկներից և նորա յարութիւն առնելը. մի ուրիշն է Շամիրամի մահուն մասին Խորենացու պատմածը. մի երրորդն է արդի գրոյցը Շամիրամի մասին, որ բերում է Ն. Սարգսեանն իւր Տեղագրութեանց մէջ:

Լէզք գիւղի հետ կապուած այսօրուայ այդ մի գրոյցը միայն, որ Խորենացուց անկախ գոյութիւն ունի, ցոյց է տալիս որ մենք իրաւունք չունինք Շամիրամի մասին պատմութեամբ արդի միւս գրոյցը «Խորենացու ազդեցութեամբ կազմուած մի նորագոյն գրոյց» համարելու, ինչպէս կարծում է պ. Խալաթեանը (եր. 149): Նորա պատճառաբանութիւններից գլխաւորն այն է, թէ «գործողութեան տեղը միևնոյն է, Վանայ լճի չըջակայքը:» Սակայն այդ կարող չէ հաստատել թէ այսօրուայ Շամիրամի մասին

¹⁷Սրուանմտեան, Գրոց Բրոց, եր. 53. Այս առասպելի վարիանտը, ոչ տեղի հետ չկապուած, Տ. Նաւասարդեանի Հայ ժող. հեքեաքներում, է. գիրք. եր. 39.

¹⁸Халат. Арм. Эпосъ., եր. 150.

¹⁹Очеркъ народн. арм. сказокъ, Москва, 1885.

²⁰Թոնրին ու Թոնրում այրուելը բոլորովին ուրիշ մոտիւ ե, որ եկել կապուել է սեմական սիրոյ դիցուհու այս առասպելին: «Սուրբ Թոնիրը» գուցէ հեթանոսական օջախի պաշտամունքի մնացորդ լինի: Հմմտ. Գղ. Ե. Հայկի առասպելը.

գրոյցները Խորենացուց են անցած ժողովրդին: Զէ՞ որ Լէզք գիւղի այդ Սուրբ Թոնրի առասպելի համար ևս գործողութեան նոյն տեղն է. բայց այդ առասպելը Խորենացուց չէ մտած ժողովրդի մէջ: Գործողութեան տեղի նոյն լինելը կարող է մինչև իսկ պ. Խալաթեանի կարծիքի հակառակը հաստատել: Եթէ մի հին գրոյց յարատեւում է ժողովրդի մէջ, ասել չի ուզիլ ամենից ասելի այնտեղ պիտի յարատեւի, ուր առասպելը կապուած է որոշ տեղի հետ: Եթէ հնումը Շամիրամի գրոյցները Վանայ մօտերն են այս կամ այն տեղի հետ կապուած, շատ բնականօրէն մենք այսօր ևս նորա առասպելներն ասելի չուտ նոյն տեղերում կը գտնենք քան որ և ուրիշ տեղում:

Խորենացին չէ ասում թէ Շամիրամի մահն իւր իմացած գրոյցով յատկապէս որ տեղի հետ է կապուած: Նա միայն ընդհանուր ձևով գրում է. «Աստ ուրեմն գմահն ասել Շամիրամայ:» Ենթ աղբաբար իմանում ենք Վանայ կողմերը: Իսկ արդի գրոյցը որոշ կերպով ցոյց է տալիս այդ տեղը. Շամիրամի վերջը կապուած է Արտամեաի հետ: Եւ այս իւր առանձին նշանակութիւնն է ստանում, երբ գիտենք, որ ըստ Թոմա Արծրունու (եր. 53 հտ.) նոյն տեղում եղել է Աստղիկ պաշտամունքը:

Այնուհետև պ. Խալաթեանի երկրորդ պատճառաբանութիւնն է թէ Սարգիսեանի բերած արդի գրոյցի մէջ ևս «վհուկ և հեշտասէր» է գուրս գալի Շամիրամ ինչպէս Խորենացու մէջ: Սխալում է պ. Խալաթեանն ասելով թէ այդ գծերը «Խորենացու իւրատեսակ պատկերացումն են Շամիրամի մասին» (своеобразное представление): Շամիրամի հեշտասիրութիւնն ու տուփանքը, հոմանիսներ որոնելը գիտենք, Խորենացու ստեղծածը չէ: Իսկ ինչ որ վերաբերում է Շամիրամի վհուկ լինելուն Խորենացու մէջ, իսկապէս նորա յուռութիւններին ինչպէս և ու լուսնները ծովը ձգուելուն, նոյն իսկ պ. Խալաթեանը կարծում է թէ այդ կարող է լինել «Խորենացու ժամանակների յետնադոյն (?) գրոյցների արձագանգներ» (եր. 148 հտ.):²¹ Եւ երբ մի անգամ Խորենացու

ստեղծածը չեն այդ գծերը, ուստի և ոչ մի արժէք չունի այն թէ Խորենացու մէջ և արդի գրոյցի մէջ Շամիրամը վհուկ ու հեշտասէր է գուրս գալիս: Այդ կընշանակէ միայն, որ նոր գրոյցի մէջ Շամիրամը, ինչպէս իւր անումը, նոյնպէս և իւր բնաւորութեան այդ երկու էական գծերը պահել է: Բայց այդքան միայն: Ել ուրիշ ոչ մի նմանութիւն չենք գտնում Շամիրամի մասին Խորենացու պատմածի և մեր արդի գրոյցի մէջ, որ բերում է Սարգիսեանը: Ի գուր է կարծում պ. Խալաթեանը թէ Խորենացու Ջրաղաչտի և արդի գրոյցի ծերունու մէջ մի համեմատութիւն է գտել: Այդ երեակայական է միայն:

Բաղդատութեան համար մենք այստեղ կրրերենք Արտամեաի գրոյցը, որի բնագիրը գտնելը դժուար է: Նկատենք առաջուց, որ մենք չենք վստահանում ասելու թէ Սարգիսեանը հաւատարմութեանը գրի առած լինի ժողովրդական գրոյցը, առանց այս կամ այն բանի մէջ ենթարկուելու Խորենացուն: Լէզքի գրոյցի մէջ նա ցոյց է տուել, որ ինքը հարազատ գրի առնող չէ:

Լուիցուք և գմիւս առասպելն զոր ասեն զՇամիրամայ, զոր և համառօտ բանիւ յիշէ Խորենացի ասելով Ուլունքի ծով Շամիրամայ: Թագուհին Շամիրամ որ մի ի հզօր և ի մեծագործ ինքնակալացն էր, չըջազայեալ, ասեն, երբեմն զբօսանաց աղաղաւ յերկրին Վասպուրականի՝ տեսանէ ուրեք մանկունս խմբեալ ի մի. և մերձ եղեալ առ նոսա տեսանէ զի գտեալ նոցա ուլունս ի գետնի՝ ի գնին կան նոցին. իսկոյն ծանուցեալ զպատուականութիւն նոցա՝ առնու ի ձեռաց մանկանցն և պարզես տուեալ արձակէ զնոսա: Ուլամբքն այնոքիւք սկսանի Շամիրամ մոգել և կախարդել, և ըստ ապականեալ սրտի իւրոյ զամենայն չարութիւն գործել ընդ երկիրն համօրէն. զոր կամէր առ ինքն կոչել ի լրումն տուփանացն՝ զօրութեամբ ուլանցն ոչինչ զըժուարէր, և զոր կամէր կորուսանել՝

Нѣмъ) բառերով ինչ է ուզում ասել պ. Խալաթեանը: Խնդիրը նորա համար այն չէ, թէ այդ գրոյցները Խորենացուց 1500-2000 տարի առաջ են առեղծուած, թէ մի քանի հարիւր տարի միայն առաջ. այլ այն թէ եղել են Խորենացու ժամանակ գրոյցներ Շամիրամի մասին թէ չէ, և Խորենացին այդ գրոյցներից է օգտուել թէ չէ չինիս գրոյցները հնագոյն թէ ուշ ժամանակներում ստեղծուած:

²¹ Իսկապէս չենք հառկանում «Խորենացու ժամանակների յետնադոյն գրոյցների արձագանգներ» (отго лоски позднихъ сказа-

և յայնմ յաջողէր անաշխատ, մինչև սասանել ամենայն ուժեք և չկարել ճիկ հանել: Ծերոյ ուրեմն որ երթևեկէր առ նա և ամենայն իրաց նորա հմուտ և իբր խորհրդական էր, բազում ժամանակս խորհելով ի մտի թէ զիարդ գերծուցէ գերկիրն ի ձեռաց նորա կամ ի գորութենէ ուլանցն, յառուր միում մինչդեռ յԱրտամեռ քաղաքին էր ընդ թագուհւոյն, ժամ զիպող գտեալ՝ յափշտակեալ ի ձեռաց նորա գուլունս փախչի: Ջայրացեալ Տամիրամայ և ի ցասման մեծի եղեալ յարձակի զհետ նորա, և չկարացեալ հասանել՝ առ անհնարին կատաղութեանն զգէսսն պարսատիկ գործեալ քանդի յոյժ երկայն և թաւ էին, և ապառաժ մի ահեղ մեծութեամբ եղեալ ի նմա արձակէ զհետ ծերոյն. և առ մեծի բռնութեան գերծեալ հերացն ի գլխոյն՝ և ապառաժն մեծ գլորեալ անկանի ի փոս մի առ Արտամեռաւ, զոր և ցուցանեն մինչև ցայսօր: Իսկ ծերն առեալ գուլունսն փախչի ի ծովեզերս Դատովանայ և անդ արկանէ ի ծով, և գերծանի երկիրն առ հասարակ ի մոգական չարութենէն Տամիրամայ: Ահաւասիկ զրոյցքն «Ուլունք ի ծով Տամիրամայ»:

Խորենացու պատմութեամբքի և այս զրոյցի նմանութիւնն այն է, որ երկսի մէջ Տամիրամը մի վաւաշ ու չար վհուկ է, որ ունի ուլունքներ, որոնք վերջը ծովն են ընկնում: Սնացածն ամբողջապէս տարբեր է: Խորենացու մէջ ոչ մի բան չկայ այն մասին թէ ինչպէս է Տամիրամն ուլունքները ձեռք բերում. և այս կազմում է արդի զրոյցի առաջին մասը: Խորենացու մէջ չկայ և զրոյցի երկրորդ մասը թէ ուլունքները ինչ գորութիւն ունէին և թէ Տամիրամն ինչպէս իւր կիրքն էր կատարում անոնց գորութեամբ: Ըստ Խորենացու Տամիրամը հոմանիսեր է ձեռք բերում ոչ թէ ուլունքներով, այլ նոցա «պարզեւելով գամենայն իշխանութիւնս և զգանձս», կամ «զկամս ցանկութեան» կատարել է տալիս, «ընծայիւք և պատարագօք, բազում աղաչանօք և խոստմամբ պարգևաց», ինչպէս Արայի զըրոյցի մէջ է, — մի բան որ անում է և Իշտարը: Մենք չգիտենք՝ Խորենացու մէջ յուճուրք — ուլունքներն ինչի են պէտք գալիս: Այնուհետև զրոյցի երրորդ մասն ևս չունի Խորենացին: Ջրաղաջար Ասորեստանի կողմնապետն է, որին հաւատում է Տամիրամը իւր իշխանութիւնը, այսինքն կառավարութիւնը նորսն է թողնում: Նա ուզում է

բռնանալ ի վերայ ամենայնի: Տամիրամ կուում է նորա հետ, յաղթում է, փախչում է Հայաստան, ուր ամառներն անց էր կացնում, և այստեղ որդին սպանում է նորան: Մեռնելուց առաջ, ըստ առասպելին, նա ուլունքները ձգում է ծովը: Իսկ զրոյցի ծերունին երթևեկութիւն ունի Տամիրամի մօտ. «ամենայն իրաց նորա հմուտ և իբր խորհրդական էր.» այսինքն գիտէր, որ Տամիրամն ուլունքների գորութեամբ է չարութիւն գործում: Բարի ծերունին ժողովրդին ազատելու համար՝ խլում է ուլունքները ու փախչում: Տամիրամն ետևից ընկնում է. մաղերը պարսատիկ չինում. և պոկում: Եւ այսքան միայն: Ջրոյցից մենք մինչև անդամ որոշ չգիտենք թէ արդեօք Տամիրամը մեռնում է թէ չէ: Միայն նորա ուլունքները ծերունին ծովն է ձգում և ժողովուրդն ազատում է նորա մոգական գորութիւնից: Ասել կարելի չէ թէ այս զրոյցը ստեղծուել է Խորենացու մի խօսքի ազդեցութեան տակ թէ Տամիրամ վաւաշ է և թէ «Ուլունք Տամիրամայ ի ծով»: Այս նոյնպէս կարող է Արտամեռում պատմուած Տամիրամի հին առասպելի մնացորդ լինել, ինչպէս Լէզքի Սուրբ Թոնրի առասպելն է: —

Աւելորդ չի լինիլ վերջում նկատել, որ Խորենացու բերած առասպելով Տամիրամի վախճանն ուրիշ տեսակ է լինում: Այստեղ Տամիրամն իւր թշնամիներից հալածուած փախչում է. առասպելը պատմում է նորա «զհետեակ փախուստն, և զպապքումն և զիղձքս ջրոյն և զարբումն, այլ և ի մօտ հասանել սուսերաւորացն, և զյուճութան ի ծով, և բան ի նմանէ՝ ուլունք Տամիրամայ ի ծով: Այլ... և Տամիրամ քար:» Տամիրամն ուրեմն իւր ուլունքները ծովը ձգելուց յետոյ քար է դառնում:

Մ. Աբեղեան.